

ПРЕДГОВОР

Мистерија Аписовог признања и даље траје

Двадесети век није оскудевао у политичким процесима, а 21. век већ на свом почетку жели да му се прикључи. Процеси са политичком позадином или намером, једноставно су слика свог времена. Пре сведоче о његовим организаторима и носиоцима него што су поуздана слика догађања или делатности актера којима се суди. Једном речју, судови нису ти који пишу историју, то је задатак историјске науке када су у далеко већој мери познате шире околности неког догађања и неопходни извори.

Није ретко, да се у историјски промењеним, политичким околностима поведу нови судски процеси за преиспитивање ранијих судских одлука. Мада и сами ти процеси нису имуни од политичке позадине, бар у ширем контексту, током њиховог трајања често на светло некада изађу озбиљни процесни пропусти, кршење сваког права или злоупотреба сведока. Ти сведоци су некада неким разлогом уцењени од самих организатора процеса, а потом инструирани у ком правцу треба да сведоче. Држање оптужених такође није академска расправа и научни интервју. То је разумљива борба за ослобађање од оптужби по сваку цену, а неретко и за сам живот. И оптужени прећуткују или казују оно зашта држе да им иде у прилог.

Правна држава некада води процесе за тешка кривична дела са политичком позадином као што су велеиздаја, издаја државних тајни или субверзија. Међутим, некада у датим условима није у могућности да прибави све потребне доказе или их, према слову

закона, нема довољно те осумњичени бива пуштен на слободу. Да ли је стварно било кривице? Историја тек накнадним сазнањима одговара и понекад казује да је тужилаштво било на правом трагу и да је кривично дело и те како постојало. У познатом процесу пред војним судом у Загребу 1920. суђено је групи војних лица и цивила на челу са Алфредом Дијаманштајном за илегално припремање побуне и бољшевичку пропаганду у војсци. Према исказу самог Дијаманштајна, за ову активност оптужени су били подстакнути и новцем помогнути од тадашње мађарске бољшевичке владе. Мирослав Крлежа, који је током процеса извештавао за левичарску *Нову Истину* и нападао државу за прогон, после Другог светског рата признаје да је држава била потпуно у праву. И сами некада осумњичени, Никола Пуповац и Јосип Сорић, потврдили су да је све што им је стављано на терет била истина. Проблем државе је био што је имала само једног сведока – Дијаманштајна. Слично је било у случају истраге против Ивана Ференчака за побуну у коњичком пуку и другим местима Хрватске 1919. Но, читаоци су могли ово читати тек 1960-их, односно 1976. године.

Судски процес пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису и друговима у првој половини 1917. године, познат и као Солунски процес, пример је који показује обе фазе деловања правосудног система са политичком позадином. Када је одржан и када су припадници организације „Уједињење или смрт” (Црна рука) били строго осуђени, од којих девет на смртну казну (три су извршене), а више њих, међу којима генерал Дамјан Поповић на дугогодишње робије, отворило се питање његове законске ваљаности. Како је већина крајем рата помилована од даљег издржавања казне, они започињу борбу за ревизију тог процеса. Тој борби су се придружили и неки оптужени који су суђени у одсуству јер су у своје време били у Русији са добровољцима. У томе су неки истрајавали дуже, а други краће. На њиховој страни су повремено били политичари, јавни радници. За ревизију се посебно залагао часопис *Нова Европа* и његов уредник Милан Ђурчин. До ревизије је дошло тек 1953. године у новим политичким околностима. Сестрић пуковника Аписа, Милан Ж. Живановић, годинама је прикупљао важан материјал за обнову процеса. Многи савременици су му предавали материјале који су сами прикупљали још од 1917. године. Расправа, далеко шира од једног процеса рехабилитације, била је преточена у академску докторску тезу о једном важном политичко-правном сегменту српске историје. Теза је 1955. године штампана као књига, на 755 страна и ситним словом. Од тада постала је незаобилазно штиво свих научника који су

истраживали и писали о темама које су покренуте. После шездесет година од првог издања и сто година после избијања Првог светског рата сведочимо да је постала део светске историјске баштине, али и контроверзи које су и данас на делу.

Књига Милана Ж. Живановића, *Пуковник Ајис. Солунски њроцес хиљаду девейстїио седамнаестїе* (Београд, 1955) отворила је у своје време многа питања и нудила одговоре у складу са ауторовим знањима и разумевањем. Аутор је веома темељно изложио предисторију процеса који је заиста имао своје изворе у сукобима фракција некадашњих другова завереника, наследника престола око кога се један број њих окупио (Бела рука) и сукоба најчешће владајућих радикала и једног броја чланова организације на челу са пуковником Аписом. Док су трајале борбене операције сви су били посвећени основном задатку, али када су се нашли на Крфу у избеглиштву, депримирани, у условима када се преким путем тражио „кривац” за слом започело је српско политичко странчарење, падале су и неодговорне речи и оптужбе. Шпијуни су се доказивали бележењем свега и свачега. Па ипак, замах реорганизације која је убрзо наступила, неуморни рад на припреми офанзиве и вишемесечне борбе закупиле су већину на Солунском фронту. Привремени застој операција поново је дао могућност једној групи да се посвети припреми елиминације старих противника.

Подстицан од своје околине, суревњиви и сумњичави регент Александар, покушао је већ у рану јесен 1916. године да ликвидира своје, како их је он видео, опасне противнике. Регент је много био подложен доставама. Био је опседнут мишљу да му Апис ради о глави и да га се мора решити. Али, како? За редовни судски поступак недостајали су докази. Тада се дошло на идеју да се донесе закон о „Преким војним судовима за официре”, односно да се постојећи, који је био надлежан само за војнике, прошири. Влада на Крфу се одлучно успротивила том преседану. За предлог су једино гласали министар војни и министар унутрашњих дела (Љубомир Јовановић). Дакле и сам премијер Пашић је био против. Коалициони партнери Самосталци претили су оставкама (Давидовић, Драшковић). Престононаследнику је било криво и гласине о атентату на њега су утихнуле. Када је Апис коначно ухапшен и приведен 27. децембра 1916. био је оптужен да је тобоже планирао побуну и прелаз са делом војске на страну непријатеља. Све је то изјавама двојице својих службеника „поткрепио” министар Јовановић. Дакле затворен је као – издајник. Но како су приликом његовог хапшења нађени спискови чланова и статут организације „Уједињење или смрт” из

1911, интерпретацијом његовог садржаја, може се рећи ван контекста и потпуно изврнутом, нова инкриминација је гласила – побуна са циљем рушења уставног поретка. За циљеве организације знало се и 1911, знало се да је она била окренута активностима према вани, а не рушењу поретка у земљи. Оптужба је поступила као да је организација „злих намера” основана, тек тамо у емиграцији, на фронту. Дакле Апис и другови се оптужују за припрему преврата. Ово је свакако могло повезати све чланове организације са Аписом, али би тужба тешко одговорила на приговор одбране да је организација била позната и подржана и од самог престолонаследника. Организатори у току већ започетог процеса поново мењају „тему злочина” и враћају се идеји атентата на престолонаследника. Било је гротескних момената приликом утврђивања дана атентата како би сви „актери” били на месту „злочина”. Овде је књига Милана Живановића заиста прави извор података који демаскирају организацију намештања доказа. Узмимо само за пример да је у једном тренутку истраге над већ припремљеним сведоком све било скоро пропало на простом питању да ли је престолонаследников аутомобил ишао ка Острову или од Острова. Припремљени сведок није умео да одговори на ово најпростије, али важно питање због утврђивања времена.

Уз помоћ јединог и припремљеног сведока Темелка Вељановића који се налазио у затвору и одговарао за убиство, оптужује се као атентатор Раде Малобабић тада баракер у штабу Треће армије код пуковника Димитријевића. Аписа је онда лако било повезати са Малобабићем, његовим обавештајцем за територију Аустро-Угарске. Полиција Протићева хапсила је Малобабића уочи рата под сумњом да је двоструки шпијун. Апис га је једва пронашао током слома 1915. и заштитио. Покушао је да га заштити још једном на Солунском процесу, тврдећи у свом тајном рапорту суду да је Раде Малобабић био по његовом налогу организатор Сарајевског атентата, а његови извршиоци сарадници које је он држао на малом хононару. То је по Апису била одбрана и другог оптуженог Мухамеда Мехмедбашића. Како да српски суд изврши пресуду аустријског суда у Сарајеву сугерисао је Апис у рапорту. Апису је током ускршњег прекида процеса сугерисано да размисли да ли да се тај рапорт расправља на суду. Апис из патриотских разлога одустаје да не би правио проблеме Влади, али тиме губи симпатије у патриотској јавности, како се ценило, јер је тај атентат тада виђен и као дело отпора и борбе за ослобођење. Како је Апис одустао да се то на суду расправља, тиме је заувек била изгубљена могућност да се већ тада

утврди аутентичност тврдње кроз унакрсна испитивања. Историчари ће касније анализом његових тврдњи и контекста утврдити да његове изјаве не могу да стоје. Његова тврдња нпр. да је Малобабић организатор и извршилац атентата, а да су младићи добијали од њега мали хонорар, „јер су главни учесници били у мојој служби” је потпуно упитна. Није тачна тврдња да је Малобабић био тај који је пренео за атентат бомбе, револвере и муницију. Апис је за потребе службе и Малобабића набавио четири револвера „наган”, о чему је нађена потврда о куповини и о којој се он изјашњавао у претходној истрази. О четири револвера је говорио и у рапорту министру и влади пре атентата у Сарајеву. О бомбама није било ни речи. Атентат је извршен малим револверима типа „броунг”. Оружје су пренели сами атентатори. Заиста, пренос тог Аписовог оружја за потребе обавештајне службе наслутили су српски полицијски органи и тако је започела истрага. Датумски све то је било после преласка атентатора. Када су неки од тих српских полицијских докумената дошли у посед аустроугарских органа 1914. само су довели у забуну тужилаштво у Сарајеву „јер се ту нешто не поклапа”, како је писао Пфефер. Аписова тврдња о хонорарима које је слао преко Малобабића, за које је паре давао и руски војни аташе Артаманов, тек је могла запетљати истрагу. Мада Апис каже да Артаманов није био упознат са планом атентата, већ само питан да ли би Русија заштитила Србију ако дође до рата са Аустро-Угарском, уводило је још један елеменат у целу причу. У рапорту се каже да су неке потврде о исплатама у рукама Артаманова. О овоме је сам генерал давао своје изјаве (текстове) између два рата одговарајући на тезе немачко-аустријских ревизиониста.

У претходној истрази 23. јануара (5. фебруара по новом) 1917, два месеца пре његовог чувеног рапорта, пуковнику Апису је постављено питање: „Откуд вам фотографије на којој су сликани Принцип, Цигановић и Чабриновић? Откуда вам визиткарта Чабриновића, у каквим сте везама били са тим лицима?” Пуковник је на то питање одговорио: „И фотографију тих лица и визиткарту Чабриновића добио сам од пок. мајора Воје Танкосића, када сам му казао да то двоје добро чува, или, ако му то није драгоцено, да мени да на чување. Никакве везе тада нисам имао ни са Принципом, ни са Цигановићем ни са Чабриновићем. Ту фотографију и визиткарту добио сам од Танкосића после сарајевског атентата.” Питање би било излишно да су влада и службени органи имали сазнања о атентату пре његовог извршења. Сам Аписов одговор би одговарао његовим ранијим изјавама најближим друговима, односно

исказима самих атентатора у току претходне истраге и Сарајевског процеса. Треба скренути пажњу да је и сама чувена фотографија постала контроверзна. Користећи ово сведочење, историчари ревизионисти су после рата (и њихови настављачи данас) идентификовали средишњи лик као Цигановића, међутим на фотографији у југословенским издањима наводи се да је реч о Ђури Шарцу, Трифку Грабежу и Принципу. Остаје питање зашто Апис није исправио истражитеља ако се ради о истој фотографији.

Поводом стоте годишњице од почетка Првог светског рата, неколико еминентних историчара поставило је просто, али суштински важно питање да ли би, да је он заиста организатор атентата и да је желео да то успе, пре послао проверене борце из ратова као атентаторе, а не групу неспретних ђака који су тек узели оружје у руке те испуцали неколико метака. Остаје и друго „просто” питање, због чега се најчешће прећуткује или прескаче чињеница да је Апис, када је промислио о свим могућим последицама олако дате сагласности Танкосићу, послао Ђуру Шарца да спречи извршење плана младобосанаца. Он се с њима састајао али их није убедио. Атентатори су добили поруку, али нису хтели да одустану, посебно Гаврило Принцип.

Тако је започела једна од контроверзи око стварне улоге пуковника Драгутина Димитријевића у припреми Сарајевског атентата, а тиме и загонетка о знањима других српских службених фактора о тим припремама. На крају пуковнику и друговима суђено је за две инкриминације, атентат на престолонаследника и припадност превратној организацији.

Већ је 1919. године професор Слободан Јовановић на позив регента Александра изнео сумње у легалност целог процеса. Јовановић је објаснио да се смртна казна ниуком случају није могла оснивати на закону, те да се ради о судском убиству. Није било ни једног доказа да је Апис био налогодавац Малобабићу, а против Малобабића је сведочио само један сведок – Темељко Вељановић. Сам суд је констатовао да је учешће пуковника „вероватно”. За доказану кривицу српски закон је тражио признање окривљеног или најмање два сведока. Тога није било. Чак и једини сведок не сведочи о њему него о Малобабићу. Осуђен је на основу „саставног доказа”, али такав доказ води само ка блажој казни а никако најтежој. Регент се изговарао да му то његови нису тако представили. „Помиловати једног официра који усред рата покушава убити свог Врховног команданта, значило би потпуно разорити војну дисциплину” правдао се регент. Многи ће сматрати овај одговор

непотпуним или неискреним. Поћи ће од неизоставног питања о Аписовом признању да је он уз помоћ Радета Малобабића организовао атентат, а ту је мајор Љубомир Вуловић, официр који је делом пута од Шапца до Лознице пратио младобосанце на њиховом путу.

Још један савременик говори о судском убиству, судски генерал Бранко Гаталовић који се као члан Великог војног суда успротивио те издвојио своје мишљење по признању првостепене пресуде. Сматрао је да није основана на закону. Када су после процеса сви били похваљени, награђени унапређењима, он је остао без тих почести. Храбро су се супротстављали судски официри браниоци оптужених, Милан Ј. Радојевић (Аписа) и Малеш Јаковљевић (генерала Дамјана Поповића).

Историчар Дејвид Мекензи (David MacKenzie) у својој књизи о Апису такође се пита за које злочине је Нижи војни суд осудио њега и његове пријатеље на смрт? Ко је припремао Солунски процес? Исти констатује да је улога пуковника у сарајевском атентату контроверзна. Поставља питање могу ли се прихватити Аписове тврдње из 1917. године да је он сам испланирао и организовао убиство надвојводе Фердинанда? Користећи управо обиље материјала из Живановићеве књиге и оставштине која се чува у Архиву САНУ у Београду, амерички историчар је изнео многе сумње и елементе контроверзе око целог питања.

Рапорт пуковника Димитријевића суду у коме он преузима на себе пуну одговорност за организацију атентата у Сарајеву, као и његово писмо регенту Александру и данас се од неких историчара узима као кључни доказ за утврђивање кривице за атентат, односно саучесништво службене Србије.

Немачки, а посебно аустријски ревизионисти између два рата, на првом месту др Ханс Иберсбергер, опседивно су и непрестано трагали за доказима о учешћу српске владе и службених кругова у организацији атентата на Фрању Фердинанда. Њихова усхићеност је била бескрајна када су после окупације Југославије њихов специјални агент за прикупљање архивске грађе Целнер и његов помоћник фолксдојчер Хајнц Фраје у селу Виљуши 1942. године пронашли закопану дворску архиву. Претходно, проказани српски сељаци су мучени и батинани, потом су двојица стрељана, а целом селу је забрањено спаљивањем. Иберсбергер је тада дошао у посед концепта писма суду Драгутина Димитријевића Аписа из 1917. у коме тврди да су он и Малобабић организовали атентат, те његовог писма регенту у коме се такође помиње улога у организовању атентата. Ово је за њих био крај истраге. Доводити у питање ову изјаву

анализом свих осталих извора који би је оспоравали са његовог становишта није имало смисла. Сам др Иберсбергер је већ раније оспоравао српског историчара Станоја Станојевића да је свођењем кривице на свега неколико лица желео да сачува владу од одговорности. Оспоравајући Станојевићеву књижицу *Убийство аустријског престоноследника Фердинанда. Прилози и истражу о починку свейској раји* (1923), писао је да је Станојевић радио у интересу српске владе. На првом месту тако што је означио атентат као лично дело Димитријевића и да се пуковник није обазирао на мишљење осталих чланова Врховне централне управе организације, који су, осим Танкосића, били против атентата. На другом месту, што је желео да покаже да влада није одобравала рад организације те је њене чланове судила за злочиначку и велеиздајничку активност на Солунском процесу. Иберсбергер је сматрао да је процес имао за циљ да уклони непријатне сведоке, али и освету организатора над Аписом. Намерно је, као и Мери Дарам у Енглеској, прескакао чињеницу да је Апис послао поруку да младобосанци одустану од атентата, што је наведено и у Станојевићевој књизи.

У промовисању ових некадашњих ревизионистичких закључака и аргумената, данас је у интерпретацији Солунског процеса најдаље отишао историчар Шон Мекмикин (Sean McMeekin) у својој књизи *Руско јорекло Првој свейској раји* (2011). Он пише да су данас добро познате све основне контуре завере у Сарајеву. Дакле, Принцип није деловао сам. Атентатор и његових шест саучесника припадали су Младој Босни, филијали Црне руке. Да је Апис знао и подржавао заверу утврђено је „у правном смислу” од саме српске владе у егзилу, која је Аписа извела пред суд 1917. и погубила га када је отворено признао злочин. „У ствари, свађивање кривице на шефа обавештајне службе можда је било смишљено да отклони нежељену пажњу са учешћа српских лидера у планирању сарајевског злочина (у крајњем случају нечињења ничега да се акт спречи). Како су детаљи о концима завере који су водили у Београд почели избијати на видело 1920-их, мало обавештаних посматрача је сумњало да је Апис – а тако и полуслужбена Србија – заиста крива за злочин. У то не сумња ни један озбиљан историчар.”

Мекмикин као и његови претходници узимају Аписово признање као дефинитивну историјску чињеницу о организатору атентата. Мањкавог знања о детаљима који би то довели у питање, упорним прескакањем класичног дела Владимира Дедијера, *Сарајево 1914*, отишао је заиста у нечувену крајност да инсинуира да је цео процес био посвећен Аписовом учешћу у организовању

Сарајевског атентата. Историчар оскудног знања о српским приликама може се оправдати чињеницом да су му „помогли” и неки српски савременици чије доприносе стварању легенди наводимо на следећим страницама.

Зачетак легенде о Солунском процесу којим влада брани уставност и кажњава кривца за атентат у Сарајеву

Солунски процес је за време трајања и посебно након стрељања тројице оптужених изазвао међу савезницима и југословенским политичарима у емиграцији озбиљну забринутост за имиџ Србије и огорченост у појединим моментима. У дневничким белешкама и повремено у службеној преписци српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон је бележио те моменте. Наводно, половином јануара почеле су у Лондону да стижу службене информације њихових представника у Грчкој. У неким је пренесен захтев српске владе да се изврше претреси над стварима бившег управника Официрске задруге. Извршен је претрес над стварима Чеде Јовановића и госпође мајора Милана Васића. Српски посланик констатује да је резултат био безначајан (17. јануар 1917). Ускоро, сазнало се да је на захтев српске владе ухапшено у Марсеју неколико српских официра, вероватно јер су грдили Французе јер не трпе Сараја. Податке пренео Масарик. Осамнаестог маја 1917. српски посланик у Лондону прима изразе забринутости у Форин Офису: „штета за нас очигледна у питању нашег целокупног рада: да ли (процес) неће дати маха тумачењу да су Срби народ који само склапа завере и убија владаре, да су умешани у убиство сарајевско, да није за њих држава. Послали Дергазу на Крф да Влади саопшти да не жури с извршењем смртне казне (јер) ефекат ће бити бескористан.” Наредног дана посланику је поновљено да су послали телеграм да скрене пажњу Пашићевој влади да не хита с извршењем осуде над официрима невиним завереницима. „Да се штогод предузме, инсистирају, код владе, а нарочито код Наследника. Влади енглеској није јасно држање Пашићево у овој ствари. Утицало би рђаво на цео Југословенски проблем извршење смртне казне над Дамњаном Поповићем.” Из Париза 31. маја стизале су у Лондон вести да сви бацају за суђење официра на Наследника престола, а не на Владу, Влада се прави спасилац династије – и уставности у Србији. У Форин офису су питали (12. јуна 1917.): „Да ли је од стране Владе или посланства слат какав циркулар завереницима у Солуну (који су намерава-ли закључити мир са Немачком, итд)”. Дефинитивно посланик

Јовановић бележи 16. јуна да је „Осуда официра завереника у Солуну изазвала најнеповољнији утисак свуда код публике енглеске, као индиферентних лица осуђење ... да се те ствари расправљају сад, код пријатеља искрену жалост за Србију и њене идеале, а код непријатеља злурадост, код дипломата и државника замишљеност и питање: Зар није боље дати Аустрији све Србе кад ови у Србији нису способни за живот у држави.” Ове опаске ће Јовановић бележити и наредних дана. Ратни комитет Велике Британије био је наредио да се министру вањских послова напише захтев да код српске владе интервенише да се пресуде не извршавају. Написано је да су најбољи официри осуђени, а да докази нису најбољи, да су страховали од када је за министра Унутрашњих послова дошао Стојан Протић познат као непријатељ Црне руке. Непријатељи у Аустрији ће се овога дограбити као новог доказа против режима у Србији. Када је погубљене извршено пријатељске новине у Британији су испустиле из владине вести да је „извршење пресуде изазвало код Срба у Солуну задовољство”. Чувена Лејди Пеџет је средином јуна 1917. изјавила ако генерал Поповић, онај с којим је она сарађивала 18 месеци, буде стрељан као наводни злочинац и ако га не помилују она више никад ногом неће крочити у Србију. Интервенисала је и нова влада Русије.

Круна је захтевала стрељање, а Влада је дала сагласност за троје осуђених. Због изузетно негативних реакција у свету кренуло је правдање чина пред Савезницима и Југословенима. По први пут од почетка рата углед Пашића, радикала и самог регента Александра био је доведен у питање. Мислимо да је ту корен легенди о кажњавању виновника сарајевског атентата за које није могло бити пардона. Траг тих интерпретација може и данас да се прати.

Почело је већ у јулу 1917. припремом једне књиге која ће својом структуром, мислило се, утицати на прихватање пресуда као легитимних и неизбежних, а организаторе процеса приказати у добром светлу. Књига *Тајна њреврајна орјанизација* коју је припремио новинар Никола Бркић, уредник листа *Велика Србија*, сви су видели као службено издање и као таква је третирана. По повратку у земљу брзо је повучена из оптицаја. Њен духовни отац, министар Љубомир Јовановић није постигао циљ. Писац књиге о Апису, Живановић, значиће је као груб и тежак фалсификат истине. Он ће навести да се простим упоређивањем стенографских белешки са суђења са текстовима објављеним у књизи виде очити фалсификати. Један од коришћених метода од стране приређивача био је да се штампају претходне изјаве сведока оптужбе вођене током

полицijske истраге, али не и оне са суђења када су одговарали на питање одбране.

После чланка др Ситона Вотсона под насловом *Србија има да бира*, објављеног у британском часопису *Нова Европа*, где се отвара питање караткера целог процеса, министар Стојан Протић је одговори у неслужбеном писму, а потом исто штампао у *Српским новинама* 28. августа 1918. Протић је као оправдање написао да је постојао „нарочити документ” који је сам по себи искључивао Аписово помиловање. Инсинуирао је на Аписово властито признање. То исто ће поновити у свом листу *Радикал* 22. марта 1922. када се већ одвојио од својих другова: „Оно писмено признање пок. Димитријевића, шта је оно значило? Докле то признање није постојало, Влада Краљевине Србије могла је како тако ћутати. Али кад се у Влади сазнало поуздано од самог учиниоца дела, шта је могло друго следовати, до само – кривцу казна? Ако би Влада другачије поступила, она би се направила саучесником...” Пуштане су увијено, а по рату све отвореније гласине да је Апис тај који је осмислио атентат на Франца Фердинанда који је дао повода за велику несрећу. Ово је био повод да стварни учесници атентата и страдалници кажу своје. У питању је било дело њиховог отпора аустроугарској окупацији и њихово свесно жртвовање за слободу. Доводили су у питање службену верзију. Данас постоје покушаји неких историчара да се сва њихова активност и сведочења којима се оспорава Аписово учешће у Сарајевском атентату, односно његова пресудна улога, као и улога Радета Малобабиха, означи као „неуспешно”. Можемо да приметимо да не постоји разлика између појединих истакнутих ревиозиониста у свету и појединаца, историчара у Србији.

Позивајући се на писмено признање Аписа да је он организатор атентата преко Радета Малобабиха и да су га извели људи које је он плаћао, историчар близак организаторима процеса, Станоје Станојевић, ограничио је то учешће заиста на неколико лица. Није погрешно када је устврдио да је већина тадашњих чланова Централне управе била против. То је у својим текстовима тврдио и Оскар Тартаља, један од чланова организације (1928). Драгиша М. Стојадиновић, учесник процеса и догађаја, али и зет министра Љубомира Јовановића Патка, тврдио је да је циљ Аписа био да преко атентата изазове сукоб у коме би пропали и радикали и династија Карађорђевића. Власник *Београдског дневника*, Крста Цицварић величао је атентат као дело ослобођења и желећи да подари део славе Апису тврдио „Апис је био тај који је Принципу

додао револвер, револвер који је са неколико пуцња запалио оно буре барута што га је Европа представљала пред велики и значајни рат.” На опетоване чланке у *Београдском дневнику*, прозвани министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић излагао је своју одбрану у партијској *Самоуправи* крајем 1919. и током 1920. године. Поред одбране оптужнице на којој је интензивно радио, додавао је и нове елементе. Посебно је инсистирао на томе да су црнорукци били на сталној вези са Немачком и да су припремали издају. У том контексту помињао је и војводу Вука (потпуковника Војина Поповића). Ове аргументе поновиће његов зет Драгиша Стојадиновић у до сада не објављеним мемоарским рукописима.

Легенду о Аписовој улози су подстицали и поједини црнорукци суђени у Солуну или њихови симпатизери као поменути Цицварић. Милан Гр. Миловановић и Велимир Вемић, двојица помилованих, објављују у децембру 1923. да је Аписов рапорт пресудио његову смрт.

Када је 1920. године гроф Сикст Бурбон од Парме објавио своја сећања на аустроугарску понуду за сепаратни мир, а потом када се ова књига шире коментарисала у Краљевини, 1923. почело је повезивање тајних преговора између Аустро-Угарске и Француске са током, па и самим отпочињањем Солунског процеса. Протурало се мишљење да је цео процес и започет како би српска влада „спремно” дочекала развој догађаја, посебно радикали и круна. Проста коинциденција да су хапшења отпочела у децембру 1916. (у време немачке и америчке понуде), а истрага и суђење настављени у зиму и пролеће 1917. када трају ти бројни тајни преговори (па и они преко Сикста Бурбона) узета је за „доказ”. Наведимо да су хрватски политичари Хинко Хинковић и Светозар Прибићевић (овај када је постао опозиција краљу Александру) изражавали сумњу да је српска влада можда знала за тајне преговоре. Хинковић пише да је „потпуно вјеројатно” да је Србија била упозната у марту са захтевима Карла, а Прибићевић да је Србија „ако и није знала” за преговоре, сигурно „веровала” да предстоји закључење мира између Аустро-Угарске и сила Антанте. У својој књизи (1933) он има и резолутнијих закључака: „На Крфу и у Солуну, где су се налазили српска Влада и регент, и били обавештени о свим овим преговорима, чврсто се веровало да се мир може изненада закључити”. Прибићевић надаље развија своју тезу да су у влади мислили да би било добро, с обзиром да их Аустро-Угарска криви за лоше односе, да нешто учине како би поправили представу и дали неко задовољење.

Излази 1923. године и једна анонимна брошура о Солунском процесу коју је највероватније писао пензионисани црнорукац мајор Аца Благојевић, у којој се тврди да је процес био у дубокој узрочној вези са преговорима Аустрије за сепаратни мир, те да су се унутрашњи разлози поклопили са „спољном нуждом”. И овај аутор мисли да је „сасвим природно” да је српска Влада морала знати за преговоре и њихову садржину. Тек када је Влада „сазнала” за друго писмо цара Карла она одлучује да стави оптужене под суд. Закључак анонимног аутора је био да је управо ту главни узрок вођења Солунског процеса. Прави се конструкција која се ни данас од појединих историчара не напушта, да је наводно мала Србија била о свему обавештавана и да је знала детаље. Колико је ова претпоставка далеко од стварности изложићемо касније, овде само споменимо да су се преговори и са Италијом и са Румунијом водили у тајности и да је српска Влада тек накнадно сазнала за њих и то колико су њени ратни циљеви били тада угрожени.

Међу бившим црнорукцима и њиховим симпатизерима створиле су се и друге легенде на подлози сазнања (април 1918) да су постојали преговори и њиховог детаљнијег садржаја које је 1920. изнео сам Сикст Бурбон од Парме. Владимир Туцовић, пуковник, наводио је да је Петар Живковић путовао у Швајцарску са писмом регента за Сикста Бурбонског. После рата, казује ова легенда, Богољуб Јевтић је 1933. од наследника цара Карла ишао да откупи документа која се односе на Србију од његових наследника у Паризу. У својим мемоарима Панта Драшкић, генерал, помиње да је Стојан Протић ишао пре Живковића, али да Бурбон није хтео да га прими без опуномоћног писма од регента. Александар онда по Живковићу хитно шаље тражено писмо Протићу, али Живковић не стиже ни до Рима када се прочуло да је Америка објавила рат (6. април) па се од свега одустаје; међутим Живковић чува писмо као залог за свој утицај над Александром. Хоће да се каже да Стојан Протић тих месеци није био на Крфу, а да је Петар Живковић у критичном тренутку трајања Солунског процеса, уместо да свакодневно руководи иза сцене на више недеља одсутан и то у време када Апис треба да напише своје чувено признање да је организовао Сарајевски атентат.

Сумњичав је био и професор Слободан Јовановић који је поставио хипотезу да су можда Никола Пашић и Стојан Протић „јамачно” налазили да ће и династију и њихову странку најбоље обезбедити ако унапред жртвују виновнике уколико дође до преговара у превртљивим ратним околностима. Како је своје анализе

писао после рата када се де факто и дознало о садржајима аустро-угарских предлога за мир у погледу Србије, своју оцену о разлозима стрељања Аписа формулисао је реченицом: „Аустрија је била вољна да се повуче из заузете Србије, али под условом да ми престанемо водити онакву акцију противу целокупности Хабзбуршке Монархије каква је најзад уродила Сарајевским атентатом. ... И шта онда, ако Аустрија изјави да на име јамства за наше будуће исправно држање захтева уклањање династије Карађорђевића и радикалне Владе, или уклањање само ове последње, или само уклањање њена два првака Пашића и Протића?” Јовановић ипак закључује: „Бесумње било би претерано рећи да је цео процес био покренут ради тога, да би се радикалној Влади олакшала поправка односа с Аустријом. Зачетак Солунског процеса лежи у нашим унутрашњим раздорима, у сукобу између војника и политичара, у личном разлазу између Аписа и престолонаследника. Али када је процес почео и Апис дао своје писмено саопштење о Сарајевском атентату, Пашић је видео какву корист може од тог процеса имати на пољу спољашње политике.” У сваком случају, до априла 1917. они нису могли ни доћи на ову идеју. Рапорт је написан 28. марта, а председник суда је тек 25. априла позвао Аписа да ли жели да се његов рапорт расправља пред судом.

Овим легендама је по нама на неки начин подлегао и сам Милан Ж. Живановић. Он закључује да су Александар и Никола Пашић хтели да се ослободе одговорности и хипотеке за отпочињање рата пред изгледима да се ускоро склопи сепаратни мир са Аустро-Угарском и каже „јер је ван сваке сумње, да су они морали знати за вођење таквих преговора између Француске, посретством принца Сикста Бурбонског и аустријског цара Карла.”

Шта је српска држава стварно знала о јавним и тајним понудама и преговорима за мир или сепаратни мир са појединим државама противницима?

О бугарским понудама за мир се сазнавало већ 16. септембра 1916, односно наводним италијанским и румунским преговорима са њима. Потом, о сличним понудама сазнало се 14. децембра 1916. посредовањем холандског посланика у Лондону. Сазнајемо да никакав конкретан текст бугарске ноте није стигао у Холандију ни до 27. децембра. Текст ноте за преговоре са Србијом је службено, посредовањем Холандије, коначно предат српском посланику у Лондону 4. јануара 1917. Јовановић је прослеђује и Форин офис уз питање да ли ишта треба одговарати и добија савет да не треба „јер је одговор садржан у идентичној ноти Савезника”. Дакле одбијање.

Па ипак Србија је сама дала такав одговор преко истог канала 13. јануара 1917.

У међувремену, новине наговештавају немачку мировну ноту која је упућена преко Америке силама Антанте 12. децембра 1916. Њу је следила 18. децембра и америчка понуда мира свим зараћенима.

Јован Јовановић сазнаје да до 12. децембра још није стигао немачки предлог. Француски амбасадор у Лондону, 16. децембра 1916, на инсистирање српског колеге потврђује да се воде разговори међу Савезницима о евентуалном одговору Централним силама. Немачка понуда није била тајна јер су новине пренеле и ноту и говор канцелара Бетмана Холвега. Јовановић добија уверавања да ће једини одговор бити: „Ви сте рат изазвали, а не ми”. Немци се морају учинити одговорнима за све ужасе. Истог дана холандски посланик појашњава: „Немачка озбиљно жели мир, али она хоће да га закључи тако да се води рачуна о томе да је она са Савезницима победилац”. Немачка понуда се међу Савезницама видела као неискрена како би изазвала поделе и подстицање пацифиста. Поновљено му је да ће одговор бити кратак. Јовановић преноси Пашићу да нота није изазвала „неко веће дејство” и да је сам предлог оцењен као „нова немачка перфидија”.

Двадесетог децембра, бележи Јовановић, у Форин офису му је саопштено да је америчка нота примљена преко њихове амбасаде и да ће Французи и Британци одговорити. Енглези и Французи су били мишљења да их Америка не воли. Посланик је замољен да затражи мишљење и српске Владе. Ноту је Америка послала Лондону, Паризу, Берлину, Петрограду, Бечу и Риму. Јовановићу је речено да им се нота није допала и да ће одговор по свој прилици бити негативан. Коначан, негативан одговор на ову ноту пао је 10. јануара 1917.

Двадест деветог децембра Јовановић је био обавештен да је Немачка својом нотом увредила Савезнике, и да нема другог решења већ водити рат до краја. То је потврђено и у ноти која је истог дана уручена: „Сир Роналд Грахам предао ми је ноту, текст ће бити дефинитиван тек тамо у Паризу. Одговориће се најпре Немцима, па Американцима, па онда и Швајцарцима. Мора се рат продужити.”

Јовановић је својој влади саопштавао и гласове који нису били службени али су долазили од информисаних особа високог ранга и друштвених веза: „Карактеристично је да гласови о Србији остају увек исти у томе да нико не мисли на њено уништење и ако приписују немачком цару неповољно мишљење о њој”.

Српски представници неће знати да је 29. јануара 1917. започела тајна акција новог аустроугарског цара Карла преко Сикста Бурбонског. Њихова информисаност је оскудна, а садржаји искључиво указују на неке друге покушаје.

У априлу 1917. до српских представника допиру несигурне информације. Тако Јован Јовановић бележи да су Аустријанци покушали да траже додир са Енглеском преко Копенхагена – слали су емисара у лику грофа „Мансфелда”. „Немци сазнали и у клици убили, пресекли покушај. Енглези то хтели прихватити. То је био први покушај.” „Други покушај преко Швајцарске, опет с Енглезима.” Ови гласови су потврђени српском посланику у Форин офису 27. априла: „Стид потврђује да су одавде из ФО покушали да преко Менсдорфа, бив. амбасадора у Лондону, поведу преговоре да одвоје Аустрију од Немачке – и преко емисара у Швајцарској – али све пропало.”

Немајући податке о акцији Сикста, те Черниновом меморандуму цару Карлу (12. април), Србију и њене представнике много више брину гласине да су британски војни кругови спремни да прихвате опетоване бугарске понуде за мир на бази „границе” из 1912. У Форин офису је заступник министра Лорд Роберт Сесил уверавао Јована Јовановића да Србија не треба да брине јер је Енглеска неколико пута изјавила да је један од услова за мир и обнављање независности Србије. Половином маја 1917, због забринутости стањем у Русији, колале су гласине да би можда могло бити мира са Турском и Бугарском, али да се по мишљењу Форин офиса Аустро-Угарска потпуно солидарисала са Немачком и да нема могућности сепаратног мира. У Бечу су се водили разговори са Бетманом Холвегом, немачким канцеларом, око могућности да се Алзас и Лорен врате Француској. Немачка то одбија, а тиме су и преговори Француза са Сикстом изгубили смисао.

Поред дневничких записа и службених извештаја посланика у Лондону Јовановића, српска влада је добијала одређене информације од свог посланика из Берна. И овај посланик је чуо да је у марту 1917. у Швајцарску стигао гроф Менсдорф и да највероватније његова посета има за циљ да се разговара о миру. Његов долазак, примећује се, долази после изјава грофа Чернина о миру. Понешто нагађају швајцарске новине на немачком језику. Менсдорф чека на миг да се преговори прихватају. Француски посланик у Берну износи мишљење да Немачка и Аустрија хоће мир, да Немачка истура напред Аустрију. „Али амбасадор мисли да тај покушај спада у ред осталих који су до сада неколико пута чињени овде са аустријске стране, и да неће имати последица. До сада је било, рече, бар десет

аустријских агената који су долазили да нуде мир.” Исто посланство јављало је на Крф да се Менсдорф ипак састао са Енглезима, али да су разговори прекинути јер се схватило да он говори у име Немачке. Тако је јављао посланик, вероватно у том правцу информисан. То је свакако била дезинформација јер је овај амбасадор био управо представник свог цара. Менсдорф ће поново бити у акцији на истом месту крајем 1917. године, али то за тему Солунског процеса није од значаја. Из Швајцарске су стизале и друге вести почетком априла. Једна од њих, према казивању једног савезничког посланика, информисала је српску владу да су „између старог руског режима и Немачке били скоро завршени преговори о миру, који су били вођени иза леђа Аустро-Угарске”.

За тајне преговоре Француза и Сикста Бурбона од Парме на које ће се надоградити српске легенде о узроцима стрељања пуковника Аписа и његових другова, српска влада је тек сазнала у пролеће 1918, када је нови француски председник владе Жорж Клемансо у Скупштини, 9. априла, изнео садржај аустроугарских предлога. Овај говор пренела је агенција Хавас и довела цара Карла у незгодну ситуацију *vis à vis* Немачке. Цар се морао правдати да се радило о фалсификату. Српска влада, да је била тачно обавештена и у току, знала би да су преговори пропали првенствено због противљења Италије, а да је у претпоследњој и последњој варијанти (понуди) Србија била у доброј позицији. На другој страни Французи су чврсто инсистирали на правима Србије, па и њеном проширењу. Све је пропало у првој половини маја 1917.

Како је настала прича да је „француски председник Клемансо” изричито тражио главу Аписа како би наводно изашао у сусрет захтевима Аустро-Угарске? Тешко је све реконструисати. За почетак свакако треба напоменути да је Жорж Клемансо дошао на положај премијера тек у новембру 1917. До тада је тек био посланик у парламенту. Изгледа да је први то навео Драгиша Стојадиновић, један од сведока на Солунском процесу. Он је после рата причао да је Клемансо лично инсистирао да се Апис погуби, па је са тим циљем послао и један телеграм. Овим гласовима су се свакако ослобађали бар дела кривице носиоци процеса, односно они који су били у могућности да помилују осуђене. У међуратном периоду неки савременици склони Црној руци прихватају ово. Ехо тих нагађања очувао се до данас и још увек траје кроз неке најновије радове српских историчара.

Књига Милана Ж. Живановића није само покушај једног историчара да расправи један део српске војне и политичке историје и покушај рехабилитације стрељаног ујака коме се истински дивио, она је више од тога. Својим обимним садржајима упознаје читаоца са многим честицама из прошлости које су оставили иза себе завађени противници. Побеђени, припремајући се за ревизију судског процеса су их неуморно скупљали формирајући посебан архив. Белешке са изјавама случајних сведока изјава или разговора, исписи или преписи дневника актера, стенографске белешке са процеса, сачувана документа из истраге, накнадна сведочанства и признања сведока на процесу, све је то нашло своје место на страницама. Изложена је убедљива слика да се радило о политичком обрачуна који је маскиран извесном правном формом. Процес је дуго припреман, пажљиво су вршена претходна постављења у Судском одељењу Врховне команде, бирани официри судије Војног суда. На места су доведени проверени противници Аписа и другова. Многи од њих нису скривали своју мржњу, нестрпљиво чекајући час освете или намиривања рачуна. Није било боље ни у Великом војном суду који је имао да одлучује о првостепеној пресуди. Правници су после процеса указали на многе процесне и материјалне пропусте. У светлу обиља чињеница које су изнете, у много тачнији историјски контекст смештена је и књига *Тајна њреврайна орјанизација, Извештај са њроцеса у Војном суду за официре у Солуну. По белешкама вођеним на самом њроцесу* (Солун, 1918).

Многи садржаји су осветљени кроз добро успостављену структуру. Базично, као ни у једној књизи пре и после, реконструисано је покретање процеса, улога министара унутрашњих дела и војске, Љубомира Јовановића и Божидара Терзића. Последњи је пре својим опортунизмом дозволио да се грудва снега закотрља и претвори у лавину са дуготрајним последицама. Објашњена је и улога свих судских официра који ће касније бити протагонисти „судске афере” која је морала бити стављена *ad acta* како би се сачувао углед целокупне војске. Па ипак перјанице Беле руке, све до 1936. године, правиће сјајну каријеру у југословенској војсци стављајући све под своју контролу па и министре војске и начелнике Генералштаба. У књизи пролазимо кроз затвор, судницу, сведочења специјално одређених чувара, исповедника, провокатора који бележе и одмах достављају. Пажљиво су анализирани припремљени аргументи оптужбе и њихово демонтирање на суду у многим аспектима. Посебна прича су сведоци. Неки ће се појавити и у процесу ревизије

1953. године. Тада су признавали због чега су морали лажно да сведоче. Већи број прилога је нашао место у књизи. Међу њима Устав и Пословник организације Уједињење или смрт, спискови чланова удружења по групама, списак завереника из 1903. године и њихове биографије, спискови активних и резервних официра српске војске који су уклоњени из службе у вези са Солунским процесом и др.

О карактеру многих сведочења, али и суштини самог процеса као политичког, нека послужи следећи пасус из дневника осуђеног пуковника Милана Гр. Миловановића Пилца у коме је забележено мишљење самог Пашића у новембру 1917:

„13/26. новембар (1917) – понедељак – Око 15,30 часова дошао Јеша (потпуковник Лазић) и између осталог говорио (брату пуковнику Радоју) да му је Пашић казао да они, радикали знају да ми нисмо криви, али да је то била политичка нужност и да ће се то поправити ако рат устраје дуже и пре свршетка, само треба да буде згодан моменат; каже да му је Пашић рекао: 'Ја могу да вам кажем оно што уствари не мислим, али ја вам говорим истину' ... Заборавих да прибележим, да је Пашић казао Јеши: 'Нисам био ни ја велеиздајник, па су ме направили јер је политички било потребно, па су и они сада такви испали, они не треба једнако на то да мисле све ће се то поправити.'”

Књига, мада обимна, чита се још увек са непрекинутом знатижељом као најпровокативнији предлог за филмски сценарио. Као на великом платну, пратимо без предаха бескрајна надаћућа мрачне стране људских мотива и карактера. Одавно заборављено, изузев од малог броја историчара, ово капитално дело упркос неким контроверзама или предубеђењима самог аутора, сада ће поново бити доступно широј публици и сигурно је да ће обогатити дискусије о Србији поводом 100. годишњице од избијања Првог светског рата.

Др Миле Бјелајац